

Петро Кулаковський

БОРОТЬБА ЗА СПАДЩИНУ: КОНФЛІКТ МІЖ ЯНОМ ТА ЕЛЬЖБЕТОЮ ПІСОЧИНСЬКИМИ ЩОДО НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИХ МАЄТНОСТЕЙ

У вітчизняній, як і в зарубіжній історіографії давно вже утвердилася теза про недосконалість судової системи Речі Посполитої. «Право сили», яке в країнах Західної Європи втратило свою актуальність у XII–XIII ст., у Польсько-Литовській державі продовжувало широко застосовуватися аж до самого її падіння наприкінці XVIII ст. Чому так сталося? Чи внаслідок слабкості центральної влади, чи – специфічної шляхетської демократії, чи в результаті все ще актуальної навіть у XVII–XVIII ст. колонізації окраїнних територій, де боротьба за землю набула неабиякої гостроти. Відповісти на ці питання можна лише піддавши докладному аналізу численні великі й малі конфлікти, що виникали між шляхтою щодо тих чи інших маєтностей. Тож дана розвідка є спробою проаналізувати один із конфліктів навколо маєтностей, який, на думку автора, допоможе зробити певний крок вперед до вирішення проблеми й водночас надасть матеріал для майбутніх узагальнюючих висновків. Автор свідомо обрав один із малозначущих конфліктів в одному з найбільш східних регіонів Речі Посполитої, куди самим життям витискалися з інших воєводств країни застарілі анархічні явища та норми поведінки, а також їхні носії – авантюристи, шукачі пригод, маєтностей і слави. Додатковим аспектом, що викликав інтерес до аналізованого конфлікту, став факт функціонування на Чернігово-Сіверщині ленного права, яке накладало своєрідний відбиток на місцеву боротьбу за землю. Спроба через мікроісторичне явище – конфлікт між Яном Пісочинським та його мачухою Ельжбетою щодо Сосницької

і Погарської волостей – поглянути на механізм вирішення подібних суперечок у такому специфічному регіоні як Чернігово-Сіверщина і є завданням даної статті.

Конфліктний трикутник

Незважаючи на те, що фактично в конфлікті щодо Сосницької й Погарської волостей у Новгород-Сіверському повіті, який вибухнув у червні 1646 р., брали участь дві сторони – Ельжбета з Остророга Пісочинська як постраждала та новгород-сіверський староста Ян Пісочинський як ініціатор протиправних дій, безпосередньо причетним до конфлікту був ще й київський каштелян Олександр Пісочинський. Наведемо коротку характеристику наших героїв.

Олександр Пісочинський народився десь в середині 1580-х рр. у сім'ї брацлавського підкоморія Лавріна Пісочинського та Магдалени Дубицької. Батьки доклали чимало зусиль, щоб Олександр став високоосвіченою людиною. Відомо, що він навчався у Краківській академії, де 1601 р. видрукував латинські вірші на похвалу своїх товаришів по навчанню¹. Через чотири роки Олександр вписався до метрики студентів Вюрцбурзького університету². Серед німецьких університетів він вважався прокатолицьким, хоч сам Олександр ще залишався православним. Після студій за кордоном О. Пісочинський потрапив на двір польського короля Сигізмунда III, де виконував функції дворянина. На королівському дворі Олександрові вдалося переконати короля і його оточення у своїх непересічних адміністративних і політичних здібностях. Починаючи з 1620 р. Сигізмунд III щедро

¹ Siarczyński F. *Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego zawierający spis osób żyjących pod jego panowaniem.* – Lwów, 1828. – Cz. 2. – S. 75.

² Żołędź-Strzelczyk D. *Peregrinatio academica. Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku.* – Poznań, 1996. – S. 226.

винагороджував його урядами. У листопаді 1620 – березні 1621 рр. спочатку згідно з сеймовим рішенням, а потім за королівським привілеєм він виконував обов'язки вінницького старости (був сурогатором Вінницького староства), у 1627 р. отримав уряд уланівського староства, а 1631 р. за численні військові заслуги і посольство до Порту – сенаторський уряд кам'янецького каштеляна³. Наступному кар'єрному зростанню Олександра сприяла Смоленська війна 1632–1634 рр., під час якої він виступав спочатку організатором шляхетсько-козацьких акцій проти московських військ на Сіверщині, а згодом взяв активну участь у вирішальній перемозі військ Речі Посполитої під Смоленськом. Ще в ході цієї війни, 22 жовтня 1633 р., Владислав IV видав привілей, яким іменував О.Пісочинського новгород-сіверським старостою⁴. Отримання цього уряду, безсумнівно, відіграло дуже важливу роль у житті кам'янецького каштеляна. Протягом наступних десяти років він не лише представляв королівську владу на самому східному форпості Польсько-Литовської держави, але й зумів сконцентрувати у своїх руках майже половину земельних маєтностей Новгород-Сіверського повіту⁵. Крім староства, Олександр володів Глухівською, Погарською, Сосницькою, Конотопською волостями (останню, щоправда, у жовтні 1643 р. продав коронному канцлерові Єжему Оссолінському). Це дозволяло йому вирішальним чином впливати на обсадження місцевих земських урядів та контролювати діяльність повітового й воєводського сеймиків. Чисельна клієнтура Пісочинського була обтяжена військовими повинностями на користь патрона, що давало йому можливість у разі необхідності виставити до 3 тисяч осіб⁶.

Беззаперечно, О. Пісочинський був визначним політиком свого часу, талановитим дипломатом, визнаним авторитетом серед шляхти.

Він виношував далекосяжні політичні проекти, що мали на меті досягти гармонії між державними потребами й інтересами магнатів українських воєводств. Вже будучи київським каштеляном (з 1635 р.), Олександр розробив проект, що передбачав реформування оборони південно-східних воєводств Речі Посполитої – квартяне військо мало бути ліквідоване, оборона ж України покладалася на збройні підрозділи магнатів. Магнати за утримання військової сили мали винагороджуватися всіма звільненими протягом найближчого часу староствами. При цьому уряд старости надавався не пожиттєво, а з правом передачі у спадок за умови виставлення зі староств відповідних військових контингентів⁷. Імовірно, що київський каштелян пропонував перевести всі українські староства на ленне право, яке домінувало на Смоленщині й Сіверщині і дозволило самому каштелянові створити численні військові підрозділи у своїх новгород-сіверських маєтностях. Незважаючи на часту відсутність у своїх задніпровських маєтностях, Олександр уважно стежив за всім, що там відбувалося. Цей контроль послабився лише в останні роки життя, коли сили поступово залишали його. Помер київський каштелян у кінці грудня 1645 р.

Ельжбета Констанція з Остророга Пісочинська, донька познанського воєводи Яна Остророга й княжни Софії Заславської, була другою дружиною Олександра Пісочинського. Освіту отримала, напевно, вдома і під контролем матері. Латини не знала⁸. Це виглядає досить дивним, зважаючи на те, що її брата Миколая Остророга прозивали «латиною». Її шлюб з Олександром відбувся 1638 р. у Звягельському замку, що належав родичці молодій княгині Анні-Алоїзі Острозькій-Ходкевич. На час укладення шлюбу Ян Остророг вже не жив, тому переговори київський каштелян вів із його вдовою⁹. О. Пісочинський укладав шлюб,

³ РГАДА. – Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 204 об. – 205; Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 90–91; Chłapowski K. Starostowie w Małopolsce 1565–1668 // Społeczeństwo staropolskie. – Warszawa, 1996. – Т. IV. – С. 147; Urwanowicz J. Piaseczyński Aleksander // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. – Т. XXV. – С. 801; Urzędniczy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998. – С. 69.

⁴ AGAD. – Metryka Koronna. – Sygn. 180, k. 235–235 v.

⁵ Див.: Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633–1646) // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1: Статті та повідомлення. – С. 183–197.

⁶ Baranowski B. Organizacja wojska Polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. – Warszawa, 1957. – С. 193–194.

⁷ Ibid. – С. 64–65.

⁸ ЛНБ. – Від рукописів. – Ф. 5: Оссолінські. – Спр. 4068, арк. 59.

⁹ Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. – Warszawa, 1991. – Т. II. – С. 145.

безперечно, для підвищення свого соціального статусу. На той час вже сенатор і магнат, він, проте, не міг похвалитися знатністю походження. Рід Пісочинських піднявся з середовища рядової шляхти зусиллями батька Олександра – Лавріна, а, крім того, ще й мав єврейське коріння. Натомість, Остророги належали до давнього великопольського роду, представленого сенаторами, парламентарями, мемуаристами. Можливо менш знаменитим у Речі Посполитій, зате більш впливовим на українських землях був князівський рід Заславських, з якого походила мати нареченої. Споріднення через шлюб з такими родами легітимізувало належність О. Пісочинського до еліти Польсько-Литовської держави. Безумовно, така легітимізація більше важила б у випадку народження спільних дітей. Проте, вони не з'явилися, чи то через бездітність дружини, чи внаслідок суттєвої різниці у віці подружжя: Ельжбета на час укладення шлюбу мала близько 30 років, Олександр – понад 50. Ймовірно, саме сподіванням мати дітей можна пояснити умови, які взяв на себе київський каштелян, укладаючи шлюбний договір з матір'ю нареченої. Отримавши 25 тисяч злотих посагу і записавши нареченій подвоєну суму посагу на своїх маєтностях, Пісочинський обіцяв також виклопотати в короля дозвіл на отримання майбутньою дружиною пожиттєвого права на його ленні володіння в Чернігово-Сіверщині. 12 липня 1638 р. в Уладівському замку каштелян видав дружині записи щодо обіцяної суми¹⁰, а ще раніше, 25 червня, отримав від короля дозвіл для дружини на пожиттєве володіння належними йому ленними маєтками¹¹. Подружжя, правдоподібно, проживало в Уладівці Подільського воєводства; мало також резиденцію в Куневі Волинського воєводства. Ельжбета час від часу мешкала у Звягелі; там попрощався з життям і Олександр. За життя чоловіка його задніпровські ленні володіння цікавили Ельжбету мало. Єдиний її видимий вплив простежується у зміні назви населеного пункту Глухів на Новий Остророг. Джерела дають невиразні підстави говорити про формальне підпорядкування цієї волості Ельжбеті. Смерть чоловіка змінила її розмірене життя і змусила боротися за спадщину з його

сином від першої дружини – Яном. Останні сліди цього протистояння зафіксовані у джерелах під 1652 р.

Ян Пісочинський, син від першого шлюбу О. Пісочинського з Гальшкою Rogozинською, народився близько 1620 р. Мати вже 1623 р. померла і Ян таким чином, зважаючи на постійну зайнятість батька політичними та адміністративними справами, втратив можливість виховуватися у власній сім'ї. Невідомо, де навчався Ян, але освіту він отримав, без сумніву, університетську. Цілком у відповідності з тогочасною модою батько на початку 1640-х рр. відправив його в супроводі прецептора Анджея Томашовського у подорож європейськими країнами. Ціле літо 1643 р. вони пробули в Римі, де ними опікувалися єзуїти. Згодом подорожні відбули до Відня¹². Ще напередодні подорожі Олександр потурбувався про початок кар'єри сина. Цілком у дусі свого проекту щодо оборони України київський каштелян виклопотав у короля дозвіл на передачу синові спочатку Уланівського староства, а у грудні 1640 р. – ще й Новгород-Сіверського. З реалізацією цих дозволів Олександр не зволікав. Вже 25 лютого 1641 р. Ян став новгород-сіверським старостою; уланівським на цей час він уже був¹³. Щоправда, фактично виконання обов'язків новгород-сіверського старости Ян розпочав лише після повернення з європейської подорожі. Як засвідчило майбутнє, Ян не володів батьківськими талантами. До цього додалися нещасливі для всієї країни обставини протистояння з козаками і з зовнішніми ворогами. Як наслідок, він, позбавлений всіх задніпровських володінь, провів життя бурхливе, але доволі пересічне. Мав резиденцію у Куневі Кременецького повіту, але й там у 1650–1660-х рр. було неспокійно. Спочатку до збитків призводили акції козаків і повсталих селян, а згодом жовніри, чийми руками неодноразово спустошився Кунів, особливо у другій половині 1660-х рр.¹⁴ Через майнові збитки, яких зазнав Ян внаслідок втрати Річчю Посполитою Чернігово-Сіверщини, він виступав активним поборником відшкодування збитків шляхті, власникам земельних володінь у регіонах, що перейшли під владу Московської держави. У 1668 р. новгород-сіверський ста-

¹⁰ Ibid.

¹¹ ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5: Оссолінські. – Спр. 4067, арк. 98–99.

¹² Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich... – Т. II. – S. 146–148.

¹³ ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5, спр. 4139, арк. 4–5.

¹⁴ Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich... – Т. II. – S. 149.

роста отримав грошову компенсацію, однак вона була неспівмірна тим прибуткам, які могли дати новгород-сіверські володіння Пісочинських протягом 20-х рр.¹⁵ У 1673 р. Ян, втративши надію мати власних дітей, поступився ленним правом на Сосницю, Короп, Нові Млини і Погар на користь своїх двоюрідних братів – холмського каштеляна Яна та берестейського каштеляна Стефана Пісочинських. Помер новгород-сіверський староста восени 1678 р.

Зав'язка конфлікту

Невідомо, як склалися стосунки між Ельжбетою Остророгівною та Яном Пісочинським. Радше до певного часу вони були нейтральними, оскільки Ян протягом 1638–1645 рр. переважно навчався, або подорожував по Європі; особиста неприязнь могла жеврити в обох, але до часу вона не давала про себе знати. Правдоподібно, Ян не надавав великого значення передшлюбному договору батька з матір'ю Ельжбети щодо запису останній всіх ленних володінь на Чернігово-Сіверщині, сподіваючись, що батько перегляне це питання у своєму заповіті. Між тим, підстави для хвилювання були серйозними. Класичне ленне право передбачало передачу земельних володінь виключно по чоловічій лінії за умови виконання власником військової служби. Однак класичний або чоловічий лен в умовах ранньомодерної доби все більше еволюціонував по шляху розширення прав жінок, дозволяючи їм при певних обставинах утримати ленні володіння. Така можливість з'являлася у вдів, які мали малолітніх синів, що по досягненні повноліття отримували права повноправних ленників. З другої половини 1620-х рр. на Чернігово-Сіверщині почала поширюватися практика збереження за дружиною по смерті чоловіка пожиттєвого ленного права за спеціальним королівським дозволом. Після Смоленської війни 1632–1634 рр. такі випадки почастишали. Причиною цього процесу стало формування на Чернігово-Сіверщині крупного ленного землеволодіння, з якого військову службу на користь королівських замків виконували вже не стільки самі власники, скільки військові почти, що формувалися ними залежно від розмірів володінь. Можли-

вість доступу жінок до ленного права, підкріплена відповідним королівським дозволом, робила позицію Ельжбети Пісочинської щодо новгород-сіверських ленних володінь її чоловіка бездоганною з юридичного боку. Відтак, право Яна фактично зависало до смерті його мачухи. Оскільки вікова різниця між ними була незначною – трохи більше десяти років, то перспективи Яна на швидкий вступ у володіння Сосницькою та Погарською волостями виглядали примарними. Щоправда, залишалася надія, що київський каштелян перегляне долю цих волостей і віддасть перевагу єдиному прямому спадкоємцеві. Однак Олександр з невідомих для нас причин у своєму заповіті ситуацію з ленними володіннями у Новгород-Сіверському повіті вирішувати не захотів. Він пропонував дружині й синові дійти згоди полюбовно. Фактично така його позиція залишала ситуацію з ленними володіннями на Чернігово-Сіверщині без змін. Про це свідчить подальший розвиток подій навколо згаданих волостей, а також зникнення тестаменту київського каштеляна з родинного архіву¹⁶, до чого правдоподібно «приклав руку» незадоволений останньою волею батька син.

Після оприлюднення заповіту каштеляна перед його сином постала дилема: змиритися з волею батька й терпляче, можливо декілька десятків років, чекати смерті мачухи, або спробувати якимось чином схилити її до поступки ленних володінь на його користь. Відмовитися від спроби швидкого отримання батьківських маєтків Ян очевидно не міг, зважаючи на надзвичайно перспективний економічний потенціал новгород-сіверських ленних володінь. Без них Ян перетворювався в одного з багатьох шляхтичів повіту. Більше того, він втрачав численну клієнтуру свого батька, а, відповідно, радикально зменшувався його вплив на розвиток подій у повіті, попри тримання важливого уряду новгород-сіверського старости. Тому протягом перших місяців після смерті батька зусилля Яна та його юристів були звернені на переговори з мачухою. На позір складалося враження, що переговори йшли успішно. У середині квітня 1646 р. Ельжбета отримала в королівській канцелярії дозвіл на поступку пасербові Глухівській волості¹⁷, що свідчило про її згоду

¹⁵ Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu. Egzultanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. – Warszawa, 1997. – S. 63.

¹⁶ Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich... – T. II. – S. 143.

¹⁷ ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5, спр. 4122, арк. 129.

на компроміс. Приблизно тоді ж між членами родини померлого каштеляна був укладений пакт намірів сторін, що регламентував процедуру й обставини поступки пасинкові Ельжбетою Сосницької та Погарської волостей. Активними учасниками укладення пакту з боку Яна були його двоюрідні брати, ймовірно Ян, Павло і Стефан. Ельжбета обумовила поступку цілим рядом вимог. Замість пожиттєвого права на згадані волості вона вимагала такого ж права на родинні маєтності Пісочинських у Брацлавському та Подільському воєводствах – Нову Кам'яногірку, Миколаївку, Жоравне та містечко Уладівку. Крім цього, мачуха домагалася від пасерба доплати у сумі 30 тис. зл. та сплати 10 тис. зл. за товари, вироблені в лісах новгород-сіверських ленних володінь. З претензіями Ельжбети Ян змушений був погодитися, Нова Кам'яногірка навіть була подана їй в посесію, але потому відбулися події, які, на жаль, однозначно потрактувати не дозволяють джерела. За твердженнями Ельжбети, двоюрідні брати Яна – Павло й Стефан Пісочинські – пред'явили на це село свої права, а новгород-сіверський підкоморій Ян Пісочинський заявив, що йому на Новій Кам'яногірці новгород-сіверським старостою записана позичена сума грошей¹⁸. Новгород-сіверський староста справді у квітні 1646 р. позичив у свого двоюрідного брата та його дружини Кристини Понятовської 12 тис. зл. Швидше за все, позика бралася з метою зібрати суми для виплати Ельжбеті за попередніми домовленостями. Але староста записував позичену суму на всіх своїх володіннях на українських землях, не уточнюючи їх¹⁹.

Втім, подальша відмова Ельжбети від домовленостей на тій підставі, що брати її пасерба заявляють про свої права на маєтності, була досить непевною. Навряд чи двоюрідні брати Яна, які брали участь в укладенні пакту, могли заперечувати проти його реалізації. Так само непереконливими виглядали й деякі інші пункти відмови мачухи від запланованого обміну. Щодо Уладівки вона зауважувала, що там, згідно з тестаментом київського каштеляна, має бути став, а його немає. Спроба ж його залити неминучо затопить землі сусідів, з якими мав домовитися Ян, але, за словами мачухи, не до-

мовився. Ельжбета висувала претензії і стосовно Миколаївки та Жоравного. За її словами, на цих селах залишилася записана сума в 9 тис. зл., яка мала бути сплачена колишній власниці – пані Вороничовій, на той час дружині одного з Потоцьких. Відтак, стверджувала Ельжбета, сини Вороничової залишаються дідичами тих сіл. Крім цього, дружина київського каштеляна заявила, що пасинок змушував її до сплати легатів (заповідальних відказів) померлого на користь церкви. Перелічені обставини, а також примус з боку Яна та його двоюрідних братів, за словами Ельжбети, стали причиною її відмови від договору про обмін маєтностями²⁰.

Наміри мачухи стали відомі Янові десь у середині травня 1646 р. Використовуючи посадове становище новгород-сіверського старости, Ян 23 травня видав позов, яким зобов'язував мачуху стати перед місцевим гродським судом 14 червня. Причина видання позову була відома – невиконання умов пакту й відмова поступитися Сосницькою та Погарською волостями. Відповідно, у позові зазначалася гідна цих волостей застава на випадок відмови Ельжбети стати до суду – 100 тис. зл.²¹ Таким чином Ян позбавив себе можливості вирішення конфлікту шляхом переговорів. Ельжбета формально залишила для нього ще один шанс – її представники галицький ловчий Ян Глінка та якийсь Влевський схилили Яна до продовження переговорів²², але умови, які вона висувала, позбавляли такі переговори сенсу. Натомість виникає питання, чи новгород-сіверський староста всерйоз сподівався на вирішення проблеми на свою користь через суд? Однозначно – ні. Система шляхетського правосуддя в Речі Посполитій не мала реальних важелів для вирішення подібних суперечок, а можливість перенесення справи на інші судові сесії чи передачі її судам вищої інстанції затягувала остаточне полагодження інколи на десятиліття. Більше того, Ян не лише не плекав надії на судове вирішення суперечки, але й, зважаючи на недостатність своїх аргументів, намагався не довести суперечку до судового розгляду. Невипадково, що дата збройної акції по відібранню волостей в Ельжбети була призначена на 1 червня, тобто

¹⁸ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu. – Oddz. rękopisów, rkps 4165, s. 98–98 v.

¹⁹ ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5, спр. 4067, арк. 87–88.

²⁰ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu. – Oddz. rękopisów, rkps 4165, k. 98–99.

²¹ ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5, спр. 4067, арк. 100–100 зв., 101 зв.

²² Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu. – Oddz. rękopisów, rkps 4165, k. 98 v.

на два тижні раніше, ніж мало відбутися судове засідання між учасниками конфлікту в Новгороді-Сіверському. Закономірно, що метою цієї збройної акції стала Сосниця – основна резиденція Пісочинських на Чернігово-Сіверщині.

Сосниця на час конфлікту

Олександр Пісочинський купив Сосницю у лютому 1636 р. у Валеріана та Анджея Арцишевських за відносно незначну суму – 1 тисячу злотих²³. На той час Сосниця була малолюдним поселенням, але мала добрі умови для швидкого заселення й економічного підйому. Розташована неподалік впадання Убіді в Десну, Сосниця була одним з ключових пунктів дороги, що сполучала Чернігів та Новгород-Сіверський. По берегам Убіді розташовувалися значні масиви мішаних лісів та поклади болотної залізної руди. Сама течія річки була надзвичайно зручною для влаштування млинів. Десна на сосницькій ділянці мала велику кількість заток і озер, де водилися різноманітні види риби: щуки, лящі, плотва, окуні, лини, коропи, соми й навіть осетри. На правобережжі Десни, що тягнуло до Сосниці, луки чергувалися з дібровами, росли сріблясті тополі, осикові гаї, ліщина, ожина, лоза, дикі груші та яблуні²⁴. В умовах відносної стабільності, яку переживав регіон у кінці 1630 – на початку 1640-х рр., Сосниця, безперечно, притягувала численних колоністів із внутрішніх областей Речі Посполитої. Вже у 1638 р. Сосниця стала третім за чисельністю жителів населеним пунктом після Конотопа і Новгорода-Сіверського у Новгород-Сіверському повіті. Подимний реєстр цього року фіксує тут 65 домів²⁵. До літа 1646 р. їх число збільшилося у 2–3 рази. Змінився і статус населеного пункту: у 1638 р. Сосниця ще містечко, у першій половині 1646 р. – вже місто²⁶.

Одночасно відбувалася розбудова Сосниці. Серцевина міста – замок був розташований на правому березі Убіді, на своєрідному півострові, створеному течією річки. Сухопутна межа замку була огорожена дубовим тином. Ззовні тин облягав глибокий рів, що обома кінцями

виходив на течію річки. Територія замку займала невелику площу²⁷. Тут розташовувалися два храми: у 1646 р., правдоподібно, один з них був католицький, інший – православний. У замку також знаходилося приміщення під арсенал. На початку червня 1646 р. в арсеналі зберігалося дві гармати з бронзи, чотири залізних гармати, 20 гаківниць, 100 драгунських мушкетів, 4 бочки пороху і 10 каменів олова. В одному із замкових приміщень розміщувався скарб. На початок літа 1646 р. у скарбі було 50 поставів грубого сукна, дві попони для ридванів, одна – для скарбового возу, 120 штук олова у різному посуді, 12 каменів необробленої міді, 30 возів заліза, 10 бламів лисячого хутра, значні запаси полотна. Ще одна будівля на території замку виконувала функції комори (спіжарні). На початку червня 1646 р. тут зберігалося 200 мір різного збіжжя та 120 штук довгих шматів сала²⁸.

За замковим ровом розкинулося місто. Воно оточувалося земляним валом, укріпленим дубовим частоколом. Рів навколо валу був прокопаний і з'єднаний з течією Убіді. В'їзні ворота до міста служили одночасно й оборонною вежею. У межах міста над річкою Убідь розташовувався і панський двір, що височів на штучному земляному насипу й був захищений шпилеподібним тином та водяним ровом²⁹. Тут знаходилася резиденція Пісочинських, в якій вони бували час від часу і де, правдоподібно, мешкали місцеві старости. Десь неподалік резиденції знаходилася винниця для куріння горілки. Вона мала 12 великих мідних котлів, вироблених у Гданську³⁰. Поруч з панським двором, але вже за межами міських стін, було влаштовано окреме укріплення у вигляді замкненого дубового тину. Його розміщення за містом та наявність тину й з боку річки наводить на думку, що він, можливо, відіграв роль накопичувача для худоби, що мала переправлятися в правобережні володіння Пісочинських, або на ярмарки для продажу. Міський ринок знаходився теж неподалік панського двору. На ринку була пекарня, що належала євреєві Носові. Відомі нам імена й прізвища окремих власників

²³ ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5, спр. 4138, арк. 178–178 зв.

²⁴ Виноградський Ю. Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості // Чернігів і північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 147.

²⁵ ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв.

²⁶ Там само. – Спр. 4068, арк. 26 зв.

²⁷ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. – К., 2003. – С. 249.

²⁸ ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5, спр. 4068, арк. 27.

²⁹ Присяжні книги 1654 р. – С. 249.

³⁰ ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5, спр. 4068, арк. 27.

ринкових будинків свідчать про значну частку серед них євреїв на середину 1640-х рр.³¹.

Про зростання торгового значення Сосниці на початку 1640-х рр. свідчить поява місцевих купців на ринках Московської держави, зокрема на курському. Місцеві купці Федір Степанов, Кіндрат Дубченко та Афанасій Михайлов продавали тут коней, а Яків Андрєєв – віск³². До правобережних володінь Пісочинських з Сосниці надсилали залізо, молочні продукти, боброві й лисячі шкурки. Особливим попитом у резиденціях Пісочинських користувалися боброві підчеревки³³.

На час боротьби Ельжбети і Яна Пісочинських за Сосницю у місті діяв замковий уряд, очолюваний старостою, велися замкові книги. У першій половині 1646 р. старостинські функції виконував стародубський городничий Томаш Малаховський. Як писар тоді ж згадується Якуб Гельфенштейнер³⁴.

Навколо міста на правобережжі Убіді розташовувалися слободи. Їх умовна лінія була укріплена ровом, що відігравав роль першої оборонної лінії для Сосниці³⁵. Принагідно слід зазначити, що з лівобережжям Убіді місто сполучалося за допомогою греблі. Тут і вище за течією Убеді було влаштовано ряд млинів. Вони мали приватних власників, але контролювалися міським урядом, без дозволу якого заборонялося їхнє відчуження. Одним з таких приватних власників на початку 1646 р. був кириївський мельник Олешко Дорошенко, який володів млином на два мучних кола й половиною іншого. У березні цього ж року він поступився своїм правом на млини своєму зятеві Трохимові Дахновичу³⁶.

Десь у околиці міста розташовувався фільварок Пісочинських. На початку літа 1646 р. тут знаходилося 180 голів великої рогатої худоби, в тому числі 40 відгодюваних волів, 400 овець, 60 кіз, 130 свиней, 20 фасок масла, 20 кіп сиру, 16 скірт необмолоченого збіжжя³⁷.

У цілому, Сосниця була своєрідним ключем до новгород-сіверських ленних володінь Пісочинських. Опанування Сосниці автоматично

привело б до підпорядкування фактично всього новгород-сіверського правобережжя Десни і відповідним чином вплинуло б на позицію урядників окремих маєтностей щодо визнання влади того чи іншого претендента на спадщину Олександра Пісочинського.

«Сарматська війна»

Підготовка до збройного наїзду на Сосницю з боку Яна Пісочинського тривала, принаймні, з початку травня 1646 р. Втративши надію порозумітися з мачухою, Ян через своїх агентів почав зондувати ґрунт серед урядників Сосницької та Погарської волостей, підібраних ще його батьком. Нам невідомо, які аргументи наводив Ян для їх вербування на свій бік. Як староста він міг запропонувати окремим з них кар'єрний ріст – посаду в новгород-сіверському гродському уряді. Так само міг обіцяти надати в адміністрування прибутковіший маєток. Могли спрацювати і суб'єктивні чинники – входячи до складу ленної організації й складаючи її еліту, урядники прекрасно знали специфіку Чернігово-Сіверщини як прикордонного регіону Речі Посполитої, тож могли поставити під сумнів здатність жінки забезпечувати ефективне функціонування цієї організації. Зрештою, не останню роль могла відіграти чоловіча солідарність. Так чи інакше, на кінець травня ключові урядники Сосницької та Погарської волостей висловили згоду перейти на бік новгород-сіверського старости. Особливо важливим був перехід на його бік сосницького старости Томаша Малаховського. Можливо, саме за це Малаховський пізніше буде винагороджений урядом новгород-сіверського провентового підстарости³⁸.

Тактика шляхетських наїздів у другій чверті XVII ст. була відшліфована до дрібниць. Як правило, такі наїзди планували на час відсутності власників чи державців маєтків, що обиралися за об'єкт нападу. Відтак, найзручнішим моментом для наїздів був час проведення сеймів чи трибунальських судів у Любліні. У випадку, ініційованому новгород-сіверським старостою, та-

³¹ Biblioteka PAN w Krakowie. – Oddz. rękopisów, rkps 263, k. 30.

³² Раздорский А.И. Торговля Курска в XVII веке (по материалам таможенных и оброчных книг города). – СПб., 2001. – С. 509, 510, 500.

³³ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu. – Oddz. rękopisów, rkps 4153, s. 165.

³⁴ Biblioteka PAN w Krakowie. – Oddz. rękopisów, rkps 263, k. 29.

³⁵ Присяжні книги 1654 р. – С. 249.

³⁶ Biblioteka PAN w Krakowie. – Oddz. rękopisów, rkps 263, k. 29.

³⁷ ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5, спр. 4068, арк. 27.

³⁸ РГАДА. – Ф. 79: Сношения России с Польшей. – 1647. – № 1. – Л. 8–11.

кої обережності не вимагалось, оскільки Ельжбета не мешкала, більше того, правдоподібно, жодного разу не була в Сосниці. У збройному наїзді брали участь, зазвичай, кілька сотень озброєних людей. Як правило, ці загони формувалися з придворних почтів, рукодаїних слуг організатора, бояр, козаків, підданих тощо ініціатора акції. Також могли вербувати або змушувати до участі в наїзді міщан та й узагалі випадкових людей. Зазвичай, учасники охоче брали участь у таких акціях, оскільки юридична відповідальність їм не загрожувала, шанси зустріти серйозний опір були невеликими; натомість, можна було добре пожитися, грабуючи мешканців обраного населеного пункту. Новгород-сіверському старості вдалося набрати до 600 осіб. Близько ста осіб могла дати залога Новгород-Сіверського, де під юрисдикцією старости перебувало по півсотні піхоти та козаків. У наїзді взяло участь близько сотні міщан. Документи фіксують серед учасників наїзду на Сосницю волохів та драгунів. Звідси випливає, що староста залучив до акції волоську та драгунську хоругви. Достеменно невідомо, чи вони були представлені повним складом чи лише частинами. При першому варіанті вони мали бути перекинуті на Новгород-Сіверщину з Уладівки або Уланова, оскільки придворні хоругви, сформовані Олександром Пісочинським, дислокувалися у Сосниці (драгунська хоругва) та, правдоподібно, у Глухові (хоругва угорської піхоти) й не могли виступити на боці старости. Частина, що залишилася, була представлена слугами, клієнтами, орендарями, можливо лановими козаками, які «сиділи» на волоках під Новгородом-Сіверським і також підпорядковувалися Янові Пісочинському як старості. Всі учасники наїзду, незалежно від їхніх категорій, розбивалися на хоругви по 100–200 осіб. Напевно так мало й бути під час наїзду на Сосницю. Магнатською модою у той час стало здійснення наїздів під прапорами та з бубнами і трубами, тобто із військово-музичним супроводом. Це засвідчувало, що організатор акції перестав вважати свого суперника просто конкурентом, а кваліфікував його як ворога (неприятеля). Таким чином, конфлікт втрачав лише приватний характер і набував публічного значення. Документи не свідчать про використання прапорів та військово-музичних інструментів під

час наїзду Пісочинського на Сосницю. Тож можна припустити, що Ян розглядав конфлікт з Ельжбетою як родинну суперечку. Поза тим, наїзди з використанням військових атрибутів викликали особливо гострий резонанс у шляхетській спільноті, тож таке могли собі дозволити або надзвичайно впливові й авторитетні, або вкрай нахабні представники магнатерії чи шляхти. Новгород-сіверський староста не володів ні авторитетом князя Яреми Вишневецького, ні нахабністю Самійла Лаща, тому надавати акції проти Ельжбети додаткового розголосу не бажав.

Дотримуючись подібної методики наїзду, хоругви О. Пісочинського 1 червня 1646 р. відбули з Новгород-Сіверського на Сосницю. Поруч зі старостою знаходився його колишній наставник і, напевно, один з натхненників наїзду – Анджей Томашовський. Крім нього, на чолі хоругв були поставлені Анджей Пшиліховський, Станігородський і Белковський. Зі старостою на акцію відбув навіть його особистий капелан, бернардинець, уладівський вікарій, ім'я якого документами не фіксується³⁹.

Ельжбета допускала можливість подібного перебігу конфлікту. Тож вона відправила до Сосниці свого службника капітана Яна Ритля, що мав перебрати на себе керівництво місцевою драгунською хоругою. З Ритлем до Сосниці був також відправлений якийсь Кемпський⁴⁰. Правдоподібно, його планували перекинути до Погару для контролю за діями місцевого старости, але наїзд застав Кемпського у Сосниці. Судячи з відомих джерельних матеріалів, київська каштелянка не підозрювала в можливій зраді сосницького старосту Томаша Малаховського. Він запевнив її у своїй вірності, а за час по смерті О. Пісочинського (більше 20-ти тижнів) не давав підстав сумніватися у відданості. Малаховський без усіляких заперечень передав керівництво над місцевою драгунією прибулому до Сосниці Ритлеві⁴¹. Тому Ельжбета могла сподіватися, що можлива збройна акція з боку Яна, якщо вона буде скерована на Сосницю, зазнає поразки.

Як тільки у Сосниці стало відомо, що хоругви Я. Пісочинського вирушили в дорогу, Т. Малаховському вдалося переконати Я. Ритля в необхідності вислати драгунію назустріч нападнику, а його залишити для оборони замку.

³⁹ ЛНБ. – Від. рукописів. – Ф. 5, спр. 4068, арк. 30–31 зв., 74–74 зв.

⁴⁰ Там само. – Арк. 75–76 зв.

⁴¹ Там само. – Арк. 32–33 зв.

Внаслідок цього Сосницький замок втратив найбоєздатнішу частину своєї залоги. Що сталося з сосницькою драгунією, сказати важко. Найімовірніше, що Т. Малаховський спрямував таким шляхом, щоб вона розминулася з підрозділами Я. Пісочинського. Відповідно, інформацію про падіння Сосниці сосницькі драгуни отримали в дорозі, тож їм залишилося хіба що задекларувати готовність служити новому володільцеві Сосниці. Прибулі ж до Сосниці хоругви новгород-сіверського старости за допомогою Т. Малаховського оволоділи місцевим замком. Такому перебігові подій спробували перешкодити Ритль та Кемпський, однак люди Пісочинського застосували фізичну силу проти слуг, що зберегли вірність Ельжбеті. Скажімо, уладівський вікарій, незважаючи на свій сан, вдарив рукою по губі Ритля. Того ж дня до Сосниці встиг прибути головний економ новгород-сіверських володінь київської каштелянки Петро Харжевський. Він намагався переконати старосту відмовитися від своїх намірів і відійти з Сосниці. Така заява розлютила Яна. Він наказав підлеглим повкладати на вози всі речі вірних слуг Ельжбети й вивезти їх за межі замку. Самим же слугам староста, поставивши перед собою годинник (зегарок), «запропонував» за пів години покинути місто. У разі нехтування наказом він обіцяв силою їх викинути з міста. При цьому Ян заборонив прибічникам мачухи входити в будь-яке село Сосницької чи Погарської волості⁴².

Захоплення Сосниці стало довершеним фактом. Ефект від цієї події перевершив усі сподівання організаторів наїзду. Урядники населених пунктів Сосницької та Погарської волостей добровільно визнали своїм патроном Я. Пісочинського. Винятком стало село Риків, розташоване на захід від Новгорода-Сіверського. Справа в тому, що до Сосницької волості воно увійшло лише в другій половині 1644 р., після поступки Пісочинським з боку Петра Харжовського та його дружини Малгожати Блажейовської⁴³. Правдоподібно, урядником у цьому селі була віддана Харжевському особа, що відмовилася добровільно підпорядковуватися

новгород-сіверському старості. Втім, вчинити якийсь дієвий спротив його підрозділам риківський урядник змоги не мав.

Відтак, Ельжбета, виявившись невідготовленою до гідного опору акції новгород-сіверського старости, вдалася до пошуку справедливості в судах. Звертатися до новгород-сіверського гродського уряду зі зрозумілих причин було справою безнадійною, тому хронологічно перша протестація щодо наїзду на Сосницю зафіксована у книгах київського гродського уряду. 6 червня 1646 р. її подав драгунський капітан Ельжбети Пісочинської Ян Ритль⁴⁴. 26 червня інший повірений каштелянки Миколай Стрийковський вніс дві протестації до книг вінницького гродського уряду: одну проти організаторів наїзду – Я. Пісочинського, А. Томашовського, А. Пшиліховського, Станігородського і Белковського, іншу – проти Т. Малаховського⁴⁵. Одночасно протестації проти новгород-сіверського старости ініціювала мати Ельжбети – княжна Софія Заславська⁴⁶. Правдоподібно, до розв'язання конфлікту Ельжбета та її мати залучили впливового на королівському дворі Миколая Остророга – брата Ельжбети. Принаймні, скасування королівського привілею новгород-сіверському старості на розробку лісів, розташованих у ленних володіннях Пісочинських на Чернігово-Сіверщині, що мало місце у червні 1646 р.⁴⁷, вимагало ефективної інтервенції з боку когось з королівського оточення. У відповідь Ян Пісочинський міг діяти лише засобами підпорядкованого йому новгород-сіверського гродського уряду. Млявість цих дій була цілком зрозумілою: на той час старості ніщо не загрожувало. Через тиждень після початку місцевих рочків, тобто 21 червня, возний Ян Требузький зробив зізнання перед урядом, що 24 травня він відвіз до Глухова два позови Ельжбеті з приводу невиконання нею умов згаданого пакту та відмови поступитися Янові ленними володіннями⁴⁸.

Протягом червня – липня 1646 р. юристи київської каштелянки працювали над встановленням точних розмірів шкоди, заподіяної наїздом. 2 серпня слуга Ельжбети Ян Пешляк

⁴² Там само. – Арк. 75–76 зв.; спр. 4137, арк. 74–74 зв.

⁴³ AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 189, k. 130 v. – 131; ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5, спр. 4065, арк. 167–167 зв.

⁴⁴ Там само. – Спр. 4067, арк. 161; НБУВ. – ІР. – Ф. І, спр. 4104, арк. 87 зв.

⁴⁵ ЛНБ. – Від. рук. – Спр. 4068, арк. 30–31 зв., 32–33 зв.

⁴⁶ Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich... – Т. II. – S. 148.

⁴⁷ ЛНБ. – Від. рук. – Ф. 5, спр. 4067, арк. 122–123.

⁴⁸ Там само. – Арк. 115–115 зв.

вніс до брацлавських гродських книг чергову протестацію проти Яна Пісочинського. На відміну від попередніх, ця протестація містила дані про майнові втрати каштелянки у Сосниці, Погарі та інших ленних володіннях у Новгород-Сіверському повіті. За оцінкою юристів, що уклали протестацію, Ельжбеті внаслідок відібрання сосницьких і погарських маєностей була нанесена шкода у розмірі 160 тис. зл.⁴⁹. Тими ж днями київський гродський уряд видав позов до Яна. Втім, возному Михайлові Вилковському, якого супроводжували слуги Ельжбети – Ян Пешляк і Ян Стрийковський, так і не вдалося його вручити старості. Спробу особистого вручення позову не допустили сосницькі драгуни, які відмовилися пропустити возного зі шляхтою до замку. Врешті возний вручив позов сосницькому війтові, але не встиг він від'їхати з міста, як війт, виконуючи наказ старости, повернув позов назад. Невдачею завершилася також спроба возного внести позов до новгород-сіверських гродських книг – місцевий писар Самійло Дідковський, що був слугою старости, категорично відмовився це зробити⁵⁰. 31 серпня перед вінницьким гродським урядом стала вже особисто Ельжбета й подала додатковий перелік заборонених Яном речей, у першу чергу у волинських і подільських маєностях Пісочинських⁵¹. Вихід конфлікту за межі Чернігівського воеводства змусив постраждалу інтенсифікувати судовий процес проти Яна.

22 вересня 1646 р. королівська канцелярія видала позов новгород-сіверському старості до асесорського суду, на який відповідач мав стати за 6 тижнів. Возному Михайлові Вилковському у супроводі шляхтичів Войтеха Замойського та Яна Стрийковського вдалося застати старосту зі своїми слугами Т. Малаховським, А. Пшилівським і В. Сухожинським у Сосниці й вручити позов одному з покойових старости, але реляцію про вручення позову регент новгород-сіверської гродської канцелярії Ян Закусило, один із клієнтів Яна Пісочинського, категорично відмовився прийняти до книг. Так само він відмовився показати книги для того, щоб вста-

новити, чи приймав місцевий суд якісь рішення проти київської каштелянки на червневих рочках⁵².

Асесорський суд ухвалив рішення, яке вимагало від Яна поступитися Сосницькою і Погарською волостями Ельжбеті. Виконання рішення було покладено на київський гродський суд. 11 січня 1647 р. возний Якуб Петровський у супроводі шляхтичів Адама Лукивського і Миколая Корочицького та слуги каштелянки Яна Пешляка приїхали до Сосниці, показали місцевому старості Анджейові Томашевському декрет асесорського суду і вимагали його ексекції, тобто виконання. Староста спочатку не допустив ексекції, а наступного дня заборонив її взагалі. Через два дні возний із супроводом прибув до Погару, але місцевий староста Єрий Мицевич до містечка їх не допустив. Виконавці судового декрету мусили ні з чим повернутися до Києва⁵³. Відмова новгород-сіверського старости виконати декрет асесорського суду свідчила про його готовність боронити здобуте всіма можливим засобами.

Загрозливий позов, виданий королівською канцелярією 20 лютого 1647 р., що зобов'язував Яна стати через 6 тижнів перед асесорським судом у справі з Ельжбетою і погрожував баніцією, очікували у Сосниці без тривоги. Мало вірила у його ефективність і Ельжбета, оскільки лише 28 березня возний Якуб Петровський у супроводі шляхтичів Шимона Ястрембського і Станіслава Куровського увіткнув позов у ворота Сосницького замку й оголосив про це місцевому підстарості, війтові та міщанам⁵⁴.

Відповідне рішення асесорського суду схвалене, напевно, було, але воно мало вплинуло на ситуацію з ленними володіннями Пісочинських на Чернігово-Сіверщині. Виконання рішень судів у Речі Посполитій, а особливо на українських землях, було для місцевих урядів справою невдячною. Оголошення когось із шляхтичів банітом чи інфамною особою ще не означало буквальне виконання відповідної норми права. Такі шляхтичі вели звичайний спосіб життя, брали участь у сеймиках, військових походах. Єдине – вони намагалися не з'являтися у Варшаві, щоб не дратувати короля і його ото-

⁴⁹ Там само. – Спр. 4068, арк. 26–28.

⁵⁰ Там само. – Арк. 34–35.

⁵¹ Там само. – Арк. 58–60.

⁵² Там само. – Арк. 77–79 зв.

⁵³ Там само. – Арк. 154–155.

⁵⁴ Там само. – Спр. 4069, арк. 159–160 зв., 57–58.

чення. Щоправда, засудження могло негативним чином вплинути на подальший кар'єрний ріст Яна, але володіння прибутковими волостями мало важливіше значення, ніж отримання титулярних урядів.

Немає сумніву, що новгород-сіверський староста рішення асесорського суду не виконав. 9 квітня 1647 р., вже після схвалення судом згаданого рішення, слуга Ельжбети Ян Пешляк заявив у київському гроді, що його пані не може сплатити подимний податок з Сосницької та Погарської волостей, оскільки ними володіє Ян Пісочинський⁵⁵.

Зважаючи на складність ситуації, король Владислав IV створив спеціальну комісію, яка мала вирішити суперечку між спадкоємцями київського каштеляна. Незабаром виявилось, що вона схиляється до прийняття рішення на користь Ельжбети. 23 вересня 1647 р. слуга Яна Пісочинського Мартин Сокальський подав до новгород-сіверських гродських книг протестацію від імені патрона, в якій оголошував нечинними всі рішення комісії, а, відповідно, й позови, що могли постати на ґрунті цих рішень. Згодом, 18 листопада, регент гродської канцелярії Шимон Суронтовський вписав цю протестацію і до новгород-сіверських земських книг⁵⁶.

Судова суперечка могла б продовжуватися десятиліттями, якби не повстання під проводом Богдана Хмельницького, одна з перших хвиль якого змела шляхетське землеволодіння з Чернігово-Сіверщини. Козацька шабля відразу ж перевела конфлікт у ще більш схоластичну площину.

Епілог або крах примарних надій

Війна відвела на другий план суперечку Яна й Ельжбети щодо Сосницької та Погарської волостей. Ян зі своєю козацькою хоругвою брав участь у бойових діях проти козаків, а Ельжбета, напевно, знайшла притулок у своїх родичів на коронних землях. Після укладення Білоцерківського мирного договору у вересні 1651 р. Чернігівське воєводство повергалося у сферу розпорядження коронної адміністрації, що від-

кривало нову сторінку в давній суперечці. Незадовго перед цим новгород-сіверський староста, обтяжений позиками на утримання своєї хоругви, вирішив продати Сосницю, Глухів та Погар своїм двоюрідним братам Стефанові, Янові й Казимирові⁵⁷. Повернення Чернігово-Сіверщини під юрисдикцію Речі Посполитої призупинило ці наміри новгород-сіверського старости. Однак Ельжбета виявила більшу оперативність і в кінці листопада 1651 р. близько 20 її слуг на чолі з Петром Харжевським прибули до Сосниці, щоб прийняти її від козацької адміністрації⁵⁸. Незабаром цей акт був здійснений. Старостою Сосниці був призначений Миколай Боровський, Глухова – Войцех Серафимович⁵⁹. Немає сумніву, що під юрисдикцією каштелянки опинився й Погар. Втім польське панування на Чернігово-Сіверщині тривало лише до кінця травня 1652 р. Разом з його завершенням спішно покинули регіон і урядники Ельжбети з Остророга.

Ян, натомість, продовжував з братами торг щодо новгород-сіверських ленних володінь. Сейм 1659 р. дозволив сторонам здійснити операцію, задуману в 1651р., а в 1661р. сторони підтвердили свої наміри⁶⁰. Втім, Ян не поспішав реалізовувати задумане, небезпідставно сподіваючись на грошову компенсацію з боку уряду за втрачені ленні володіння. Він справді її отримав після укладення Андрусівського перемир'я з Росією⁶¹. Лише після цього, як вже зазначалося вище, Ян поступився своїми ленними володіннями у колишньому Чернігівському воєводстві двоюрідним братам Янові й Стефанові.

Описаний вище конфлікт не мав глибинного дна у формі протистояння певних політичних угруповань. Перед нами типовий родинний конфлікт, що набув особливо гострого характеру через доволі упереджене ставлення Олександра Пісочинського до єдиного свого прямого нащадка Яна. Тестаментний запис забезпечував Ельжбеті з Остророга не просто безбідне існування, але й передавав їй левову частку земельних володінь родини. Майновий

⁵⁵ Там само. – Арк. 61–61зв.

⁵⁶ Там само. – Арк. 173–173 зв.

⁵⁷ AGAD. – Метрыка koronna. – Sygn. 192, k. 171 v. – 172 v.

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Кн. 1: 1650–1654. – С. 387.

⁵⁹ Biblioteka PAN w Krakowie. – Oddz. rękopisów, rkps 263, k. 30; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. 1. – С. 115.

⁶⁰ Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXV. – S. 809.

⁶¹ Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu. – S. 63.

інтерес, що, безперечно, був центральним у цьому конфлікті, доповнювався необхідністю для однієї зі сторін забезпечити своє провідне становище серед повітової шляхти. Ян Пісочинський, зайнявши після батька уряд новгород-сіверського старости, конче потребував підкріплення цієї посади провідним становищем серед землевласників повіту. А вже втрата значної частини батьківських маєтків зводила його персону до пересічного загалу шляхти і, як наслідок, позбавлений талантів Олександра, але достатньо амбітний Ян альтернативи не мав. Саме тому він на різний спосіб, як законно, так і протиправно, намагався зосередити в своїх руках економічний потенціал батька.

Ельжбета ж, у жилах якої текла князівська кров, цілком імовірно, відчувала свою вивищеність над пасербом, хоч за рівнем освіти суттєво йому поступалася. З іншого боку, Ян не міг доброзичливо ставитися до мачухи, яка позбавляла його спадку по батьку, і, відтак, відповідного становища у суспільстві. Тож обопільна неприязнь і глибокий конфлікт інтересів фактично робили неможливим мирне полагодження стосунків.

Перебіг цього конфлікту був цілком характерним для українських воєводств. Сподівання постраждалої сторони на судове вирішення суперечки були марними, а «право сили» її опонента тимчасово торжествувало. Інша справа, що, на відміну від «окраїнних» земель, у воє-

водствах зі стабільнішою ситуацією конфліктуючі сторони намагалися досягти компромісу мирними засобами, оскільки лише таким чином можна було узаконити здобуті за допомогою сили маєтності. Досліджуваний конфлікт навряд чи міг розгортатися за відносно мирним сценарієм. Згідно з нормами ленного права Ельжбета Пісочинська як вдова мала лише пожиттєве право (володіння і користування – аналог римського *узифрукту*) на записані їй чоловіком волості. Її ж пасерб залишався основним титуляром права на них, але воно до смерті мачухи було, послуговуючись термінологією римського приватного права, «голим». Тож за цих обставин Янові було вигідно як можна довше протягнути з вирішенням проблеми, тримаючи захоплені силою маєтки і чекаючи мачухиною смерті, яка повертала йому як законному спадкоємцеві всі права на ленні володіння. У такій ситуації шляхетське правосуддя, зважаючи на тривалість вирішення подібних суперечок, могло виявитися безсилим.

Втім, варто мати на увазі невелику вікову різницю між мачухою і пасербом, що могло затягти конфлікт не на одне десятиліття; до того ж Ельжбета мала впливових родичів. Тож фіналом з неминучим замиренням сторін теж не можна нехтувати. Втім, велика Історія жорстоко пройшла по історіях малих, залишивши майбутнім дослідникам широке поле для припущень.

ДОДАТОК

Выпис з брацлавських гродських книг реестру шкод, нанесених Ельжбеті Пісочинській в результаті відібрання Яном Пісочинським Сосницької та Погарської волостей у 1646 р.

Выпис с книг кгородских виницких воєводства Брацлавського Року тисеча шестсот чотирдесят шостого мца августа второго дня

На уряде кгородском въ замку *его кр* милости Виницькомъ передо мною, Яномъ Рокгалею Поплавским, буркграбимъ и намесътъникомъ подстаросътва виницького, становъши щечевисъто урожонии *его милост* панъ Янъ Пешълякъ, слуга вельможное *ее милости* пани Гельжъбети Конъстанции зъ Остророга Песочинское, кашътеляньки киевское, именовъ тое жъ пани своее, прихилияючисе до протестациеи де дата етъ акъту тутъ въ кгороде Виницькомъ въ року нинешньому тисеча шестъсьотъ чотирдесятъ шостомъ мца июня двадцатъ шостого дня именовъ тое жъ вельможное *ее милости* пани киевское презъ урожонного пана Миколая // Стриковського напротивько урожонному *его милости* пану Янову Песочинському, новокгородскому, улановскому etc старосте, и инънымъ комъпринъципаломъ въ тое жъ протесътациеи спецификованымъ въ справе ѿ выбите квальтовъное зъ добъръ месьта Сосъници и сель до него належачих и з волости Пугарское занесенои, также прихилияючис до салъвы въ тое жъ протесътациеи раци[ѿ]не мелиорационисъ инътекре захованои реесътръ речеи нижеи спецификованыхъ *еи* мл панеи киевскои власныхъ презъ *его милость* пана старосъту новокгородского и инъныхъ комъпринъципаловъ *его* при помененои квальтовънои експульсии зъ преречоныхъ маєтъносътеи виоленьтеръ забраныхъ для въписаня до акътъ тутошныхъ кгородскихъ виницкихъ перъ ѿблятамъ подалъ. Котории я урядъ приимуючи чыталемъ и такъ се въ себе де теноре польскимъ письмомъ писании маєт:

Regestr spisania roznych rzeczy za odebrania przez jego msc pana starostę nowogrodzkiego u maiętnosci jey mci paniey kiiowskiey prawem dozywotny[m] jey mci służącey. //

W zamku Sosnickim dział spizowych dwie, zelaznych cztery, hakownic dwadziescia, muszkietow draganskich sto, prochu beczek cztery, ołowiu kamieni dziesięc. W skarbcu sukna szyptuchow roznych postawow pięcdziesiąt, popon rydwanowych dwie, trzecia skarbnego woza. Cyny w roznych naczyniech sztuk sto dwadziescia, miedzi nierobioney kamieni dwanascie, płotna pulsetkow trzydziesci, skrzyn sześć z roznemi drobiazgam, zelaza wozow trzydziesci, futra lisiego blamow dziesięc. W spizarni także zamku Sosnickiego rozno zboza miar dwiescie, polec słoniny sztuk sto dwadziescia. W winicy sosnickiej, gdzie gorzałkę kurzą, bań wielkich miedzianych gdanskich dwanascie, za ktore cztery tysiące złotych dano, kotłow gorzałczanych dwadziescia y cztery. W dworcu Sosnickiem bydła rogatego sto osmdziesiąt, osobno wołow karmnych czterdziesci, owiec czterysta, koz szescdziesiąt, swyni sto trzydziesci, masła fasek dwadziescia, syra kop dwadziescia, zboza rozno nie młoconego styr szesnascie. // W drugim folwarku Kniażyckim bydła rogatego sto szescdziesiąt y pięcioro, owiec trzysta, koz czterydziesci, swyni osmdziesiąt. W gumnie zboza nie młoconego styr dwadziescia. W folwarku Puharskim bydła rogatego dwiescie trzydziesci, owiec pultrzeciastu, swyni sto dwadziescia, zboza rozno, słodow miar piędziesiąt. W budach traktu Sosnickiego y Puharskiego, w ktorych potasz robią, potaszu gotowego fas dwiescie osmdziesiąt y pięć roboty gotowej na tyłodrugie. Wołow w tych budach dwiescie szescdziesiąt, naczynia rozno, do tey roboty należącego. Rat z arend od arendarzow mianowicie w arendarza sosnickiego, od arendarza młynow kostyrowskich, od arendarza wierzbinskigo, od arendarza jazborowskiego, od arendarza korelskiego, od arendarza puharskigo y inszych arendarzow raty w roku teraznieyszem tysiāc szescdset czterydziesctym szostym dnia piętnastego Juli przypadaiącey od tych wszystkich arendarzow dwanascie tysiācy złotych je[go] mc pan starosta odebrał y wszystkie intraty roczne według inwentarzow z tych maiętnosci na trzydziesci sześć tysiācy złotych, ktorych to wszystkich // wszystkich szkod mianowanych y niemianowanych kładzie sobie jey mc na sto szescdziesiąt tysiācy złotych polskich winy za tem pochodzące według prawa.

И просиль вышъ менованыи подаваючии, абы то до книгъ принято и записано было, што отрымаль. С которыхъ и тотъ выписъ естъ выданъ. Писанъ въ замку Виницькомъ.

Коррексьит Свеньтославскии. //

Oblata regestru rzeczy w protestacik przeciwko Je[go] Mci Pa[nu] starosci nowogrodzkiemu jey mci paniey kasztelanki kiiowskiey.

Regestr rzeczy w lennosciah jey mci od je[go] mci p[anu] starosty pobranych od Piaseczynskie[go]. A[nno] 1646, d[ie] 2 Augusti, w grodzie Winnickim.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5, спр. 4068, арк. 26–29 зв.